

Andreides Gábor

*„Semmi sem szörnyűbb számomra annál,
hogy vitatkoznom kell olaszságomról”*

*A fasizmus antiszemitizmusa a faji törvényektől
a Salò-i Köztársaság bukásáig II.*

BEVEZETÉS

Amikor 1940 nyarán a fasiszta Olaszország is belépett a második világháborúba, nagyon sok olasz zsidó levélben fordult Benito Mussolini kormányfőhöz, vagy egyenesen az uralkodóhoz, III. Viktor Emánuelhez kérvényezvén, hogy önkéntesként részt vehessenek a háborús küzdelmekben. Az írások keserű hangvétele arról a fájdalomról és csalódottságról tanúskodott, amely az olaszországi zsidóságot érte az antiszemita politika meghirdetését és a faji törvények elfogadását követően.

„Semmi sem szörnyűbb számomra annál, hogy vitatkoznom kell az olaszságomról”¹ – panaszkolta Mussolininek sokakkal egyetemben Carlo Montefiore, az első világháborút megjárt egyszerű firenzei veterán szakaszvezető. Majd így folytatta: „azt mondják nekem, hogy más vérből, más fajból való – mi bűnöm van énnekem születésemet tekintve, ha mindent megtettem annak érdekében, hogy azt elfeledtessem?”² Az egykori frontkatona ezek után felsorolta érdemeit; az első világháborús küzdelmektől egészen az ellenséges fogságig, valamint azt, hogy három gyermekét, akik – természetesen – mindannyian tagjai a pártnak,³ a haza iránti szeretet jegyében nevelte föl.⁴

1. AZ ANTISZEMITA POLITIKA
ÉS PROPAGANDA MEGINDÍTÁSA

A fasiszta Olaszországban ekkor azonban közel két esztendeje érvényben voltak a súlyosan zsidóellenes faji törvények (leggi razziali). 1938. július 15-én anonim írás, „faji kiáltvány” (Manifesto della razza) tűnt föl az *Il Giornale d'Italia*

című lap hasábjain. Ugyanez a szöveg jelent meg később *A fasizmus és a faji probléma* (Il fascismo e il problema della razza) címmel augusztus 5-én. Ez utóbbit azonban már vezető értelmiségiek is ellátták kézjegyükkel,⁵ és amely kiáltvány többek között a következő megállapításokat tartalmazta:⁶ különböző, nagyobb és kisebb fajok léteznek. A faj fogalma kizárólagosan biológiai alapon értelmezendő, nem pedig vallási, filozófiai és kulturális szempontok szerint. Az olaszok az árja fajhoz, az árja kultúrához tartoznak, a zsidók azonban nem. Ők az egyetlenek Itália területén a történelem során letelepedett népek közül, akik nem asszimilálódtak. Még a szicíliai arab hódítás is szinte nyomtalanul eltűnt – említi a szöveg –, ami azt bizonyítja, hogy nagyon erős az olasz asszimilációs hatás a letelepedő népekre.⁷

Az elfogadott törvények közvetlen előzménye, hogy 1938 augusztusában kormány a Központi Demográfiai Hivatal (Ufficio Centrale Demografico) átalakításával létrehozta a Demográfiai és Faji Általános Igazgatóságot (Direzione Generale per la demografia e per la razza),⁸ amely megkezdte az Olaszországban élő itáliai és külföldi zsidó származású polgárok összeírását. Nem pusztán adminisztrációs felmérésről volt szó, hanem célzott regisztrációról, amelynek során nyilatkozni kellett az esetleges fasiszta párttagságról, világháborús vagy más hazafias szolgálatról.⁹

A zsidóellenes törvénykezés első aktusa pedig a zsidóság jogi és biológiai definiálása, vagyis annak meghatározása volt, hogy ki tekintendő zsidónak.¹⁰ Telesio Interlandi az *Il Tevere*¹¹ című lap meggyőződéssel antiszemita munkatársa *Contra Judeos* című írásában ezzel kapcsolatban

így vélekedett: „Nem csak kulturális kérdés: lényegét tekintve vérségi. Zsidókról van szó, vagy félszidókról, keresztényeknek álcázott zsidókról (itt a vallás nem számít, csupán csak álarcként szolgál az érdekelteknek, hogy elfedje vérségi állapotát).”¹² Érdeemes megjegyezni, hogy Mussolini 1932-ben Emil Ludwig német újságírónak még arról beszélt, hogy „a nemzet erejét és szépségét éppen a szerencsés keveredések idézték elő. A faj csak érzés, és nem realitás, 95 százalékban csak érzés. Sosem fogom azt hinni, hogy biológiai alapon be lehet bizonyítani, hogy egy faj többé-kevésbé tiszta.”¹³

Minimum ellentmondásos Mussolini álláspontja a zsidókérdés tekintetében. Az „impero” megalapítását követően, vagyis az abesszin háború győztes lezárása után Mussolini egyik legfontosabb feladatának az olasz faji büszkeség és méltóság megerősítését tekintette. Rasszizmusa ekkor inkább fordult az afrikai olasz területeken élők felé, mintsem jelentkezett volna az anyaországi zsidósággal kapcsolatban. Már 1926-ban egy szenátusi beszédében úgy fogalmazott, hogy „a nemzeteknek, ha élni akarnak, bizonyos hatalomra kell törekedniök, egyébként az erősebb nemzetek zsákmányaivá válnak, amelyek ezen hatalmi törekvést már kifejlesztették. Az olasz imperialista törekvés az olasz nép méltóságának tünete. Ma az olaszoknak megvan a bátorságuk, hogy olaszoknak mondják magukat; húsz évvel ezelőtt sokkal kisebb volt ez a bátorságuk.”¹⁴ Elengedhetetlennek tartotta a nacionalizmus felkorbácsolását, az olasz faj előbbre valóságának, presztízsének hirdetését, mert, ahogy ezt később egy 1938-as trieszti nyilvános beszédében megfogalmazta, a birodalmakat ugyan fegyverrel hódítják meg, de megtartásukhoz a tekintély elengedhetetlen.¹⁵

Am egy nemzetnek, amely igazán soha nem tekintette előbbre valónak magát a többinél, visszaadni a felsőbbrendűség érzését nem ígérkezett egyszerű feladatnak. Amikor 1938. július 19-én a Palazzo Veneziában a házigazda olasz fél díszvacsorán látta vendégül a hivatalos látogatáson Rómában tartózkodó Imrédy Béla magyar miniszterelnököt és külügyminiszterét, Kánya Kálmánt, Mussolini néhány szabad percében még mindig arról panaszkodott Bottainak, hogy: „Torkig vagyok azzal, hogy folyamatosan azt halom, hogy egy nemzet, amely Dantét, Machiavellit, Raffaellót, Michelangelót adott a világnak, afrikai eredetű.”¹⁶

2. RASSZIZMUS ÉS AZ OLASZ GYARMATI POLITIKA

Amennyire ellentmondásos és összetett a fasiszmus antiszemitizmusa, olyannyira egyértelmű a megkésett olasz kolonizáció során képviselt fajirasszista politikája. Olaszország Etiópia meghódításáért 1935 októbere és 1936 májusa között folytatott háborúja és Lengyelország négy évvel későbbi lerohanása, amelynek során a megszálló német és szovjet egységek szisztematikusan kiirtották Lengyelország értelmiségét, számos tekintetben párhuzamba állítható.

Mussolini ugyanis az olasz csapatok Addisz Abebába történő bevonulását megelőzően elrendelte az abesszin értelmiség, a vallási és helyi politikai irányítók felkutatását, mindazon potenciális vezetők likvidálását, akik véleménye szerint könnyen egy olaszellenes mozgalom élére állhattak volna. Az olasz csapatok kegyetlen vérfürdőket rendeztek:

1937. február 19-én Addisz Abeba is a trónörökös gyermekének, Viktor Emánuelnek a születését ünnepelte. Az ünnepségen Rodolfo Graziani tábornok, etióp alkirály is megjelent, aki ellen több bombából álló merényletet követtek el. A robbantásokban Graziani súlyosan megsebesült, de túlélte. A véres olasz megtorlásban több ezer etióp életét vesztette.¹⁷ Ezt követően maga Graziani adott parancsot az etióp ortodox egyház Debra Libanos kolostorában élő szerzeteseinek elpusztítására, mondván, hogy ők is szerepet játszottak, vagy legalább is tudtak az ellene tervezett merényletről.¹⁸

Az afrikai olasz kegyetlenkedések sem a nemzetközi politikában, sem pedig Olaszország külföldi megítélésének tekintetében nem maradtak minden következmények nélkül. Az Egyesült Államokban élő népes olaszág – amelynek nagy része szimpatizált a fasiszmissal – kapcsolata például rendkívüli módon megromlott az afroamerikai közösségekkel, amelyek pedig szolidárisak voltak Hailé Szelasszié (1892–1975) uralkodóval és dinasztiájával. Nem véletlen, hogy az afrikai harcokat nem sokkal követő spanyol polgárháború küzdelmeiben a köztársaságiak oldalán részt vevő *Washington* brigád döntő többségben az egyesült államokbeli afroamerikai önkéntesekből állt, akik így is föl akarták venni a küzdelmet az Etiópiát elfoglaló olaszok ellen.¹⁹

Angelo Del Boca – az afrikai olasz kegyetlenkedéseket, atrocitásokat először vizsgáló tör-

Haile Szelasszié, etióp császár

téniszprofesszor – mutatott rá, hogy a fasiszta Olaszország az afrikai kolonizáció során sem a francia gyarmatosítási politikát,²⁰ sem pedig az angol úgynevezett *indirect rule*²¹ rendszert nem alkalmazta. Egy harmadik, radikális utat választott. A cél a szigorúan rasszista és szegregált adminisztráció felállításával egy új, etiópok nélküli Etiópia létrehozása volt.²² 1936 és 1937 nyara között egy sor olyan rendelkezést léptettek életbe – ezeket később az összes afrikai olasz gyarmatra kiterjesztettek –, amelyek arról rendelkeztek, hogy a köztereket, a kávéházakat, éttermeket és hoteleket, a fürdőket, valamint a mozikat milyen arányban használhatja az olasz, illetve az őslakosság.²³

1937. április 19-én pedig napvilágot látott az a rendelet, amely szigorúan büntetett minden olasz állampolgárt, aki intim kapcsolatot létesített és tartott fenn őslakosokkal. Ezt erősítette később az 1939. június 29-ei dekrétum, amely szerint közerkölcs ellen követ el bűnt az olasz, aki a bevezetett rendelkezésekkel nem tö-

rődve afrikaiakkal tart fenn viszonyt. A faji rendelkezések lezárásaként végül 1940. május 23-tól mindazok, akik olasz és őslakos kapcsolatából születtek, nem juthattak olasz állampolgársághoz.²⁴

3. A FAJI TÖRVÉNYEK ÉS RENDELKEZÉSEK

Közben 1938 augusztusára Olaszországban folyamatossá vált az igyekezet az újságírók között, hogy kimutassák a folytonosságot Mussolini antiszemitizmusában: „Az emberek emlékeznek még Ludwig [Emil – A. G.] *Beszélgetés*²⁵-re, hogy ezeket a bizalmas közléseket egy zsidó válogatta. Ahogy zsidó volt Mussolini első életrajzírója. Mint ahogy számos azon zsidó szenátorok száma is, akiket ő nevezett ki.”²⁶ Az előbbieket megjegyző Bottai két „rendkívüli epizód” is feljegyzett naplójában, amelyeket a filozófus Emilio Bodrero²⁷ (1874–1949) említett neki. 1928-ban Bodrero elnökölte a külügyminisztérium egy felvételi bizottságát. A minisztériumba felvételt nyert 14 jelentkező között néhány zsidó is szerepelt, amelyről Bodrero értesítette Mussolinit, aki így válaszolt: „Akkor is nevezze ki őket. A külügyminisztérium adminisztrációjában négy zsidó van, és nagyon jól végzik dolgukat. Meg aztán emlékezzen arra, hogy én sosem fogok diszkriminációt alkalmazni, amely aztán vallási és faji kérdéshez vezet.”²⁸ Ugyanő öt évvel később a padovai diákönkormányzatba történő zsidó beszivárgás miatt aggódott. Az esetről értesített Mussolini visszautasította minden restriktív és tiltó intézkedés meghozatalát.²⁹

1938 szeptemberében azonban már más idők jártak. Ekkor fogadták el az első zsidóellenes rendeleteket, az „elkülönítő, de nem üldöző” antiszemita és faji politika elindulását pedig maga Mussolini jelentette be 1938. szeptember 18-án – nem véletlenül – a multikulturális és jelentős zsidó kisebbséggel rendelkező Triesztben. Nem egészen egy esztendővel ezt megelőzően 1937. december 3-án Ciano naplójában még kizárta egy antiszemita kampány olaszországi elindításának lehetőségét, mondván, az olaszországi zsidók „kevesen vannak, s néhány kivételtől eltekintve jó állampolgárok”.³⁰

Mussolini az egykori Habsburg kikötőváros lakossága előtt tartott beszédében kijelentette, hogy a faji problémák nem hirtelen jelentkeztek, azok szoros kapcsolatban vannak a birodalom megteremtésével, tekintve, hogy a birodalmakat

CORRIERE DELLA SERA

ABBONAMENTI Italia Impero Colonie Estero. Prezzi degli abbonamenti ai periodici per gli abbonati al "Corriere".
 LA DOMENICA DEL CORRIERE. CINESE DI PICCOLO. LA LETTERA. IL ROMANZO MERSE.
 I PREZZI PER ANNO: ITALIA (reg.) lire 100.000; ESTERO (reg.) lire 1.500.000; ITALIA (non reg.) lire 80.000; ESTERO (non reg.) lire 1.200.000.
 I PREZZI PER SEMESTRE: ITALIA (reg.) lire 50.000; ESTERO (reg.) lire 750.000; ITALIA (non reg.) lire 40.000; ESTERO (non reg.) lire 600.000.
 I PREZZI PER TRIMESTRE: ITALIA (reg.) lire 25.000; ESTERO (reg.) lire 375.000; ITALIA (non reg.) lire 20.000; ESTERO (non reg.) lire 300.000.
 I PREZZI PER QUINZANA: ITALIA (reg.) lire 12.500; ESTERO (reg.) lire 187.500; ITALIA (non reg.) lire 10.000; ESTERO (non reg.) lire 150.000.
 I PREZZI PER GIORNO: ITALIA (reg.) lire 833; ESTERO (reg.) lire 12.500; ITALIA (non reg.) lire 666; ESTERO (non reg.) lire 10.000.
 I PREZZI PER MESE: ITALIA (reg.) lire 16.666; ESTERO (reg.) lire 250.000; ITALIA (non reg.) lire 13.333; ESTERO (non reg.) lire 200.000.
 I PREZZI PER ANNO: ITALIA (reg.) lire 200.000; ESTERO (reg.) lire 3.000.000; ITALIA (non reg.) lire 160.000; ESTERO (non reg.) lire 2.400.000.
 I PREZZI PER SEMESTRE: ITALIA (reg.) lire 100.000; ESTERO (reg.) lire 1.500.000; ITALIA (non reg.) lire 80.000; ESTERO (non reg.) lire 1.200.000.
 I PREZZI PER TRIMESTRE: ITALIA (reg.) lire 50.000; ESTERO (reg.) lire 750.000; ITALIA (non reg.) lire 40.000; ESTERO (non reg.) lire 600.000.
 I PREZZI PER QUINZANA: ITALIA (reg.) lire 25.000; ESTERO (reg.) lire 375.000; ITALIA (non reg.) lire 20.000; ESTERO (non reg.) lire 300.000.
 I PREZZI PER GIORNO: ITALIA (reg.) lire 833; ESTERO (reg.) lire 12.500; ITALIA (non reg.) lire 666; ESTERO (non reg.) lire 10.000.
 I PREZZI PER MESE: ITALIA (reg.) lire 16.666; ESTERO (reg.) lire 250.000; ITALIA (non reg.) lire 13.333; ESTERO (non reg.) lire 200.000.

Le leggi per la difesa della razza approvate dal Consiglio dei ministri

I matrimoni misti sono proibiti - La definizione di «ebreo», le discriminazioni e l'annotazione allo Stato Civile - L'esclusione dagli impieghi statali, parastatali e di interesse pubblico - Le norme concernenti le scuole elementari e medie e gli insegnanti

Roma 10 novembre. Il Consiglio dei ministri ha approvato le leggi per la difesa della razza. Le leggi concernono: i matrimoni misti, la definizione di «ebreo», le discriminazioni e l'annotazione allo Stato Civile, l'esclusione dagli impieghi statali, parastatali e di interesse pubblico, le norme concernenti le scuole elementari e medie e gli insegnanti.

Corriere della Sera. 1938

fegyverrel hódítják meg, de megtartásuk a tekintélytől függ. E tekintélyt pedig egy olyan kristálytisztza és szigorú faji öntudat alkotja, amelyet nemcsak a különbözőségek, hanem a felsőbbség határoznak meg. A zsidókérdés nem más, mint ennek a faji problémának egy aspektusa. A nemzetközi zsidóság pedig – fogalmazta meg a Duce – a fasiszta forradalom 16 esztendejében, az olasz politika ellenére nem volt más, mint a faszizmus engesztelhetetlen ellensége.⁵¹ Mindenesetre – szögezte le Mussolini – azok a zsidó állampolgárok, akik kiemelkedő szolgálatokat tettek az ország vagy a faszizmus számára, akik a háborúban kiemelkedő katonai érdemeket szereztek, mindenkor ugyanannyi „megértést és igazságot” találnak majd Itáliában.⁵²

Az állami iskolákból – Bottai javaslatát elfogadva – kitiltották a zsidó tanárokat és tanulókat, elvágva ezzel egyrészt a zsidó fiatalok előtt a jövő és a társadalmi felemelkedés útját, másrészt ismételen létrehozván az egyesítés előtti gettóiskolákat, az izraelita közösségek által működtetett oktatási intézményeket. A felsőoktatásból kizárták 676 zsidó származásút, akik közül 67 külföldi volt, valamint közel száz professzor vesztette el katedráját a törvények bevezetését követően.⁵³

A hadseregből és a közszolgálatból elbocsátották a zsidókat, korlátozták ingatlanhoz való jogait, és kiutasították azokat a zsidókat, akik az előző két évtizedben költöztek Olaszországba.⁵⁴ Októberben az egész országra kiterjedően betiltották a zsidó vallási előírások szerinti állatvágásokat, novemberben pedig megtiltották a ve-

gyes házasságok kötését, az „árja olaszok” házastársi alkalmazottaként nem vállalhattak munkát zsidó lakásában, a zsidókat kizárták a párt, illetve a fasiszta tömegszervezetek tagjainak sorából, a párt tagja zsidó nem lehetett,⁵⁵ valamint megtiltották a „vegyes” házasságok kötését.⁵⁶

A szigorú törvényeket⁵⁷ azonban nem mindenkiel szemben alkalmazták: a rendelkezések hatálya alól felmentést kaptak: a hadiözvegyek és a család tagjai; világháborús rokkantak és magas kitüntetésben részesültek; a fasiszta párthoz 1919 és 1922 között csatlakozottak, és különösen azok, akik a Matteotti-krízis⁵⁸ idején hűségesek maradtak Mussolinihez és végül a fiumei veteránok, mindazok, akik részt vettek D'Annunzio vállalkozásában.⁵⁹ Összességében 30 700 főre tehető azon zsidó származású olaszok száma, akiket azonnal és teljes jogvesztéssel érintettek a bevezetett törvények.⁴⁰

Az olaszországi zsidóüldözés két, egymástól igen jól különválasztható időszakban ment végbe. Az imént tárgyalt első szakasz az antiszemita politika meghirdetésétől, a faji törvények bevezetésétől 1943. július 25-éig, a Fasiszta Nagytanács (Gran Consiglio del Fascismo) utolsó üléséig, Mussolini bukásáig tartott. Az időszakot szigorú zsidóellenes törvénykezés jellemezte, de ez alatt az idő alatt egyetlen zsidót sem öltek meg Itáliában, néhány kivételtől eltekintve erőszakot nem alkalmaztak velük szemben.⁴¹

1940 és 1943 között épültek föl Olaszországban az első internálótáborok, amelyekben jó részt külföldi, illetve a rendszer számára „veszélyes” antifasiszta olasz zsidókat internáltak.

Ezeknek a táboroknak a nagy része elsősorban a politikai ellenfelek, és a hadba lépést követően a szlovén, horvát partizánfoglók elhelyezése érdekében épült.⁴² A zsidóság egy része nem került internálótáborokba, őket 18 és 55 év között 1942 májusától közmunkára kötelezték.⁴³ Voltak külföldi és olasz zsidók, akiket „szabadon internáltak”. Ennek a szintén jogsértő folyamatnak a lényege egy mennél elszigeteltebb településre való költöztetés volt. Felmerül a kérdés, hogy mennyit tudott, milyen információkkal rendelkezett a fasiszta kormányzat a holokausztról, zsidók millióinak szisztematikus megsemmisítéséről.

Az olasz vezetés, ha részlegesen is és különböző diplomáciai csatornákon keresztül, de tudott a náci Németországban zajló szörnyűségekről. 1942 augusztusában egy, az olasz fővárosban dolgozó német diplomata egyértelműsítette az olasz politikai vezetés előtt, hogy a zsidóság deportálása egyet jelent megsemmisítésükkel. Az 1942. októberi Mussolini–Heinrich Himmler (1900–1945) találkozón is szó volt a németországi zsidók elleni politikáról és intézkedésekről.⁴⁴ Ezen a találkozón, a rendelkezésre álló összefoglalók szerint, az SS főnöke egyértelműen beszélt, amikor ismertette, hogy a zsidókat, akik a szabotázsok, kémkedések, ellenállások felelősei deportálták Németország teljes, valamint a német megszállás alatti országok területéről: „Oroszországban jelentékeny számú zsidót, férfit, sőt nőket kellett agyonlőnünk, mivelhogy ott a nők és a gyerekek is informátorokká és partizánokká lettek [...] koncentrációs táborokba deportáltunk politikailag bűnös zsidókat, és másokat nyugaton útépitésre használunk: a halálzási arány, kétség sem férhet hozzá, nagyon magas, mivel életükben soha nem dolgoztak.”⁴⁵ Mussolini mindezeket az egyetlen lehetséges megoldásnak tartva nyugtázta.⁴⁶

A fasiszmus, amennyiben céljai úgy kívánták, korántsem alkalmazta mindig és minden esetben az igen szigorú faji törvényeket. 1942-ben például a rövid időre olasz uralom alá került volt francia gyarmat Tunézia esetében az ott élő mintegy ötezer olasz zsidóra ugyanis időlegesen szövetségesként tekintett. A cél ebben az esetben nyilvánvalóan a tartomány minél gyorsabb olaszosítása volt, amelyben a tunéziai olasz zsidóság az arab populációval szemben ellensúlyt képezhetett.⁴⁷

2. A ZSIDÓSÁG HELYZETE AZ OLASZ SZOCIÁLIS KÖZTÁRSASÁGBAN

Ismeretes, hogy az 1939 óta össze nem hívott Fasiszta Nagytanács, az olasz fasiszta párt legfőbb szerve 1943. július 24–25-re virradó éjszaka, két héttel azt követően, hogy az angol és amerikai csapatok partra szálltak Szicíliában, 19 igen, 7 nem és 1 tartózkodás mellett megszavazta Dino Grandi (1895–1988) határozati javaslatát a főparancsnoki jogok visszaadásáról az államfőnek, a parlament és a korporációk funkcióinak helyreállításáról. Az egykori külügyminiszter, majd londoni követ határozati javaslatának nyilvánvaló és kizárólagos célja nem volt más, mint Mussolini megbuktatása. A „kollektív öngyilkosság” sikerült, hiszen másnap a római Villa Savoia királyi rezidencián kihallgatásra jelentkező kormányfőt húszperces audienciát követően letartóztatták és internálták. Pietro Badoglio (1871–1956), az új miniszterelnök pedig 1943. szeptember 8-án Olaszország nevében fegyverszünetet kötött az angolszász szövetségesekkel. A kezdeti reménykedés és bizakodás ellenére 1943. július 25. és szeptember 8. között az antiszemita törvényeket nem helyezték hatályon kívül. Ez minden valószínűség szerint azért sem történt meg, mert a fegyverszünet bejelentését követően az uralkodó, Badoglio miniszterelnök és a kormányzati szervek, minisztériumok szeptember 9-én elmenekültek Rómából a már szövetséges kézen lévő Brindisi kikötővárosába. Másnap a fővárosban maradt csapatok kapituláltak Albert Kesserling (1885–1960) előtt, Róma német ellenőrzés alá került. Két nappal később pedig német ejtőernyősök⁴⁸ kiszabadították Mussolinit fogságából, Németországba vitték, ahol hat nappal később a müncheni rádióban bejelentette az Olasz Szociális Köztársaság (Repubblica Sociale Italiana) megalakítását.

Az új állam formája köztársaság lett, amivel Mussolini nyomatékosítani kívánta, hogy az újjászületés az „eredeti” és „igazi” fasiszta mozgalom republikánus eszmeisége mellett képzelhető el. Olyan fasiszta politika mentén, amelyeket nem kötnek többé a királyi családdal és a katolikus egyházzal kötött felesleges kompromisszumok. Sokak számára így az új államalakulat létrejötte hősiesség visszatérést jelentett a kezdeti, a radikális fasiszmus gyökereihez. Egy új fasiszta

állam megalapításában reménykedőknek azonban sok tekintetben csalódnuk kellett. A szociális köztársaság függetlensége nem volt teljes, sorsa – és ezt Mussolini is tudta – a náci Németország kezében volt. Hitler pedig immáron nem bízott semmit a véletlenre: az olasz közigazgatás szerves részét képező Friuli-Venezia-Giulia és Fiume tartományokat, valamint az olasz katonai megszállás alatt lévő Ljubjana területét *Operazione Adriatische Küstenland* (OAK) néven német katonapolitikai irányítás alá helyezte.

Az 1938-ban meghirdetett antiszemita politika és propaganda a szociális köztársaságban jelentősen erősödött. A politikának meg kellett magyaráznia az elmúlt évek sorozatos és súlyos kudarcait: az afrikai vereségeket, majd a birodalom elvesztését, az angolszász szövetségesek szicíliai partraszállását, majd pedig az egész sziget elvesztését, illetve magyarázattal kellett szolgálni az 1943. júliusi bukással kapcsolatban. Az antiszemitizmus az újjászervezett fasiszta párt politikai fundamentuma lett. Az 1944. november 14-én összeült programalkotó kongresszuson – a párt első és egyben utolsó gyűlésén – megfogalmazott 18 pont (veronai charta) 7. pontja kimondta, hogy „A zsidó fajhoz tartozók idegenek. E háború alatt ellenséges nemzethez tartoznak.”⁴⁹

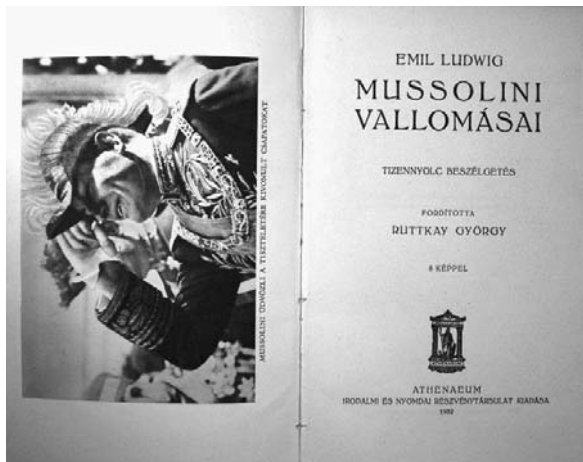
Az erős német nyomás alatt álló propaganda-gépezet már az ősz folyamán magasabb fokozatba kapcsolta. A szociális köztársaság vidéken megjelenő sajtótermékei közül legelterjedtebb, az *Il Popolo d’Alessandria* október 28-án címlapon adta hírül, hogy a történekekért a „legnagyobb felelősek a zsidók”⁵⁰ Közül ebben az időben a torinói fasiszta lap, a *La Riscossa*⁵¹ a zsidók elleni kíméletlen és szünet nélküli küzdelemre szólított.⁵² Kétszáz kilométerre a piemonti tartományi székhelytől a lombardiai Brescia városának *Brescia Repubblicana* című lapja az első oldalon közölt kétkolumnás antiszemita cikket, amelyben az összes zsidó koncentrációs táborba küldését követelte.⁵³ Az *Il Fascio*, a párt milánói fóruma az elérendő végső cél megfogalmazásakor egy olyan társadalom megteremtését vizionálta, amelyben nemcsak a zsidóknak, hanem „a zsidó szellemmel és lélekkel élők számára sincs hely”.⁵⁴

Az Olasz Szociális Köztársaság antiszemita propagandájának egyik vezetője Giovanni Preziosi⁵⁵ (1881–1945) lett. Preziosival nagyot fordult a világ, hiszen a lelkes németbarát újságíró, akit maga Adolf Hitler és Alfred Rosenberg (1893–1946), Hitler legfőbb ideológusa is fogad-

dott, 1944 márciusában „demográfiai és faji főfelügyelővé” (ispettore generale per la demografia e per la razza) nevezték ki.⁵⁶ Szervezeti szempontból pedig az újjáalakított Népművelési Minisztérium (Ministero della Cultura Popolare) szerepét kell kiemelni, amelyet a fasiszta mozgalom kemény vonalasai közé sorolt Fernando Mezzasoma (1907–1945) irányított. Mussolini Mezzasomát gargnanói székhelyén minden reggel, a napi direktívák megbeszélése végett kihallgatáson fogadta.⁵⁷ A minisztériumot irányító Mezzasoma⁵⁸ azonban nemcsak Mussolinitől fogadott el és kapott utasításokat, hanem rendszeresen konzultált Rudolph von Rahn német követvel is. Az antiszemitizmus és rasszizmus tananyag lett a köztársaság sebtében fölállított fegyveres erejének tagjai számára. A Köztársasági Nemzetőrség (Guardia Nazionale Repubblicana) tisztiiskolásainak például kurzusokat indítottak azzal az egyáltalán nem titkolt céllal, hogy megteremtsék a fiatal katonák minél dühödtebb gyűlöletét. Akik részt vettek a kurzuson, azoktól elvárták, hogy a szavakban létező gyűlöletet⁵⁹ tettekre váltsák.⁶⁰

Odilo Globocnik

Az Olasz Szociális Köztársaság, illetőleg a németek által megszállt olasz területeken közel 30 ezer zsidó élt. Ellenük és a főváros zsidó lakossága ellen a németek a megtorló intézkedéseket azonnal megindították. Az első zsidókat 1943. szeptember 16-án deportálták az észak-olasz Merano városából. Hat nappal később, szeptember 22–23-ára virradó éjszaka egy SS különítmény Meina kisvárosban, a Lago Maggiore partján tartóztatott le ötven zsidó polgárt, közülük tizenhatot kivégeztek, és holttestüket a tóba dobták.⁶¹ Október 18-án, a római gettóban tartott razziát követően először 1023, majd a rákövetkező napokban ötezer római zsidót hurcoltak Auschwitzba.⁶²

Odilo Globocnik (1904–1945) az OAK területén működő SS és rendőrség vezetője október végén Trieszt külterületén egy használaton kívüli mezőgazdasági üzemben föllállította a Risiera di San Sabba-i koncentrációs tábor, ahol a háború végéig körülbelül 3500 zsidót, szlovén és horvát nemzetiségűt végeztek ki, hamvaikat a tengerbe dobták.⁶³ A következő hónapban 400 zsidót deportáltak Firenze és Bologna környékéről, november 30-án pedig hivatalosan is elrendelte a belügyminiszter, Guido Buffarini Guidi (1895–1945) a zsidók koncentrációs táborokba zárását, megmaradt vagyonuk elkobzását: „minden zsidót [...] nemzetiségre való tekintet nélkül, le kell tartóztatni és gyűjtőtáborokban kell elhelyezni, továbbá meg kell fosztani minden vagyonától.”⁶⁴ A belügyminiszteri rendeletnek megfelelően decemberben Modena mellett létrehozták a fossoli tábor.⁶⁵ Mindeközben Veronából hatszáz, 1944 januárjában Rómából újabb 400, Milánóból 600 zsidót hurcoltak Németországba.⁶⁶

BEFEJEZÉS

„Nem vagyok antiszemita. Elismerem, hogy zsidó tudósok és szakemberek számtalan kivételes újdonságot adtak a világnak. Olaszország számára nem létezik zsidókérdés, mivelhogy kevés zsidó él az országban, ők pedig általánosságban nem töltötték be kulcspozíciókat a gazdaságban, mint Amerikában vagy más európai országban, különösen Németországban Hitler hatalomra jutását megelőzően”⁶⁷ – magyarázta bizalmasan Mussolini 1944 végén német orvosának. Georg Zachariae 1943 októberében, kifejezetten Adolf Hitler megbízásából érkezett a már akkor betegeskedő Mussolini mellé.

Mussolininek súlyos gyomorfekélye volt, és többek között vérszegénységben is szenvedett. Hitler ezért is küldte a specialistát Mussolini mellé, és természetesen azért, hogy mindenre kiterjedő szoros ellenőrzést biztosítson felette. A német szakember kiegészítő tevékenységéről, a külön jelentésekről bizonyosan Mussolini is

Trieszt a Ducét várja

tudott, így valószínűleg már az eljövendő számára is diktálta gondolatait. Elmondta például, hogy soha nem tudta helyeselni a módszert, ahogy Németországban a zsidókérdést intézték, mert az ellentétes a civilizált világ módszereivel, majd hozzátette, hogy az elmúlt évek egy-két összetűzéséért bizonyosan a zsidók a felelősek, szükség is lesz szerepük, elsősorban a fegyvergyártásban betöltött szerepük újragondolására a háborút követően, ám ez korántsem ad magyarázatot a náci erőszakra.⁶⁸

Mussolini 1944. július 9-ei Hitlerrel történő találkozásának előestéjén a Gargnanóban található Villa Feltrinelliben, a főhadiszállásán fogadta Ivanoe Fossani fasiszta újságíró, akinek néhány hónappal később egyik utolsó, hosszabb interjúját⁶⁹ is adta. Amikor a beszélgetés az olasz zsidók sorsára terelődött, Mussolini így felelt: „Gyakran vádolnak következetlenséggel, mert ma ellenkezőjét teszem annak, amit tegnap mondtam. Nem én vagyok következetlen, hanem az események. És, hogy uraljuk a történeteket, követni kell azokat. Az én zsidókkal kapcsolatos álláspontom megmaradt azon a ponton, amit Ludwiggal folytatott beszélgetéseimben is képviseltem. Számomra ugyanolyan emberek, mint a többiek, sőt bizonyos szempontból jobbak a többinél. De egy adott pillanatban Hitler így érvelt nekem: «Ön a mesterem, mert doktrínái az enyéme, Ön a szövetségesem, mint ahogy én is az Öné. Ha Olaszországban a zsidókat továbbra is tiszteletben és nagyra tartják, akkor közvetve megcáfolja legjelentősebb művemet». A szövetségek alapja a kölcsönös engedmények, és nem lehetséges kizárólag annak engedni, ami örömet okoz. Mindazonáltal sokat ugattam, hogy a zaj elérje a Kancelláriát, de keveset haraptam.⁷⁰ Többet mentesítettem a törvény alól, mint amennyi módomban állt, mindig becsuktam a szemem akkor, ha az illendőség megkívánta.”⁷¹

Más alkalommal viszont egyértelműen kijelentette, hogy 1922-től kezdődően rasszista, de rasszizmuson az olasz faj fönntartását, általános egészségi állapotának javítását, a tömegsport elterjesztését értette. A Faji Kiáltvány pedig elkerülhető lett volna, az amúgy sem más, mint néhány tudós és újságíró nehezen érthető kutatása. A benne foglaltak pedig Mussolini szerint nagyon messze állnak mindazon gondolatoktól, amiket ő a témában megfogalmazott, leírt, vagy elmondott. Az olasz népet példának okáért mindig is különböző etnikai keveredések csodálatos elegyének tekintette.⁷²

Mussolini antiszemitizmusa politikai érdekeinek megfelelően változott. Véleményét céljai és tervei megvalósításának fényében alakította úgy, hogy abból, ha lehet, egyértelműen haszna származzék. Eucardio Momigliano⁷³ (1888–1970), a fasiszmus alapításában részt vevő zsidó író-újságíró szerint a németek antiszemitizmusa bestiális és embertelen, de valós volt. A fasiszta imitációja viszont „szörnyű volt, de legfőképpen ostoba. Ostobasága pedig minden rendezvényén megmutatkozott”⁷⁴ E kétarcúság és „komolytalanság” azonban nem mentesíti Mussolinit, akinek alapvető felelőssége volt az olaszországi zsidóság deportálásában és pusztulásában.

1944-től kezdődően a szövetséges csapatok előrenyomulásával fokozatosan felszabaduló olasz területeken a királyi kormány eltörölte a fasiszmus faji törvényeit. Az olaszországi zsidóság pedig a többségi társadalomhoz hasonlóan a legkülönbözőbb módon és területen járult hozzá az új, demokratikus Olaszország megteremtéséhez.

FELHASZNÁLT ÉS HIVATKOZOTT IRODALOM:

- Andreides Gábor: „Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes” – a fasiszmus antiszemitizmusa I. in: *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóirat 2012/3. 29–40. o.
- Bottai, Giuseppe: *Diario 1935–1944* (a cura di Giordano Bruno Guerri) BUR Storia Milano, 2006
- Ciano, Galeazzo: *Diario 1937–1945* (a cura di Renzo De Felice) Edizione integrale BUR Storia 2005
- De Felice, Renzo (a cura di): *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919–1945* Einaudi Tascabili, 2001
- De Felice, Renzo: *Breve storia del fascismo*. Oscar Storia Mondadori, 2000
- Dogliani, Patrizia: *Il fascismo degli italiani. Una storia sociale* UTET Libreria, 2008
- Franzini, Mimmo: *RSI. La repubblica del Duce 1945–1945* Oscar Storia Mondadori, 2009
- Ludwig, Emil: *Mussolini vallomásai*. Athenaeum, Budapest, 1932
- Mussolini, Benito: *A fasiszmus doktrínája* Gede testvérek Bt. Budapest, 2000
- ...*Győzelemig*...A Duce 1942. december 3-án tartott beszéde. Franklin társulat, Budapest é.n.
- Internet: Sarfatti, Michele: Michele Sarfatti: *A zsidók deportálása Olaszországban: 1945–1945, a magyar zsidók sorsa*. in: http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/06_Michele-Sarfatti_Azsidok_deportalasa_Olaszorszagban.pdf
- www.archiviolaStampa.it
- www.museoshoah.it
- www.youtube.com

JEGYZETEK

- ¹ Carlo Montefiore Mussolininek írt levelének részlete, 1940. szeptember 12. (Richiesta di Carlo Montefiore di andare volontario in guerra ACS, MI, DGDR, b.10 (concessione n. 484/04) in: <http://www.museoshoah.it/link.asp?id=volontari> Utolsó letöltés: 2013. február 11. uo.
- ² uo.
- ³ Nemzeti Fasiszta Párt (Partito Nazionale Fascista) 1921–1943. Később a „nazionale” vagyis nemzeti jelző „repubblicano”-ra vagyik köztársaságra változik 1943 és 1945 között, a Mussolini vezette Olasz Szociális Köztársaság (Repubblica Sociale Italiana) fennállása idején.
- ⁴ Carlo Montefiore Mussolininek írt levelének részlete, 1940. szeptember 12. (Richiesta di Carlo Montefiore di andare volontario in guerra ACS, MI, DGDR, b.10 (concessione n. 484/04) in: <http://www.museoshoah.it/link.asp?id=volontari> Utolsó letöltés: 2013. február 11.
- ⁵ A *Difesa della Razza* (A Faj védelme) című lapban megjelent nyilatkozathoz később a fasiszta Itália politikai életének olyan szereplői csatlakoztak, mint többek között Giorgio Almirante, Pietro Badoglio, Giuseppe Bottai, Galeazzo Ciano, Julius Evola, Giovanni Preziosi vagy Achille Starace.
- ⁶ *Il fascismo e il problema della razza* in: http://cronologia.leonardo.it/ugopersi/leggi_razziali_italia/manifesto_razzi sti.htm Utolsó letöltés: 2013. február 11.
- ⁷ A letelepedett népekre ható erős asszimilációs hatás akár igaz is lehet, ám az nyilvánvalóan nem igaz, hogy ezek a népek teljesen és nyom nélkül tűntek el elsősorban Dél-Olaszország területéről. Gondoljunk csak a pugliai görögökre (Grecia Salentina), a szicíliai albánokra (Piana degli Albanesi), ők mind a mai napig ragaszkodnak valóságukhoz és nyelvükhöz.
- ⁸ Elhíresült rövidítéssel: Demorazza.
- ⁹ Amikor szeptember elején az első részeredményeket már látni lehetett, Giuseppe Bottai így írt naplójában: „Hetvener, a feltételezett negyvennégyezerral szemben. Nem egy nagy szám, de az előre jelzettnél nagyobb.” Később Mussolinit idézte, aki a restriktív intézkedésekkel kapcsolatban tagadta, hogy azok „elnyomó” vagy „pusztító” jellegűek lennének. A fasiszta Olaszország azt akarja, hogy „minden faj magának és jól elkülönülten éljen.” Az 1938. szeptember 1-én megtartott minisztertanácsi ülésen a Duce ismertette egy, a zsidó polgárok kiutasítását vázoló tervezetet, amely nem zárta ki, hogy a közeljövőben kijelölésre kerül az afrikai olasz területek egy széles zónája, ahol megfelelő feltételek mellett élhetnek majd az európai zsidók. In: Giuseppe Bottai: *Diario 1935–1944*, BUR Storia 2006 132. o.
- ¹⁰ Aki zsidó vallású volt, de „árja” szülők gyermekeként látta meg a napvilágot, „árjának” tekintették. Aki zsidó szülők gyermekeként más vallást gyakorolt, a rendelkezések értelmében zsidónak volt tekintendő. Akinek egyik szülője zsidó vallású, másik „árja”, de külföldi, azt zsidónak tekintették. A biológiai meghatározás a Demorazza groteszk és abszurd ábráinak, számításainak alapján úgy szól, hogy zsidónak tekintendő minden olyan személy, akinek ereiben több mint 50 százaléknyi zsidó vér folyik. RAI (Correva l'anno) *Il fascismo e gli ebrei* /La difesa della razza in: <http://www.youtube.com/watch?v=3gftU2LXjc&feature=endscreen&NR=1> Utolsó letöltés: 2011. február 13.
- ¹¹ Az *Il Tevere* című lapról lásd még Andreides Gábor: *Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes* – a fasiszmus antiszemitizmusa I. in: *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóirat 2012/3. 34. o.
- ¹² De Felice, Renzo (a cura di): *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919–1945* (a továbbiakban: De Felice. Testi fascisti) Einaudi Tascabili, 2001, 366.o.
- ¹³ Emil Ludwig: *Mussolini vallomásai* Athenaeum Budapest 1932, 38. o.
- ¹⁴ Benito Mussolini: *A fasiszmus doktrínája* Gede testvérek BT Budapest, 2000, 97.o.
- ¹⁵ Dogliani i. m. 311.o.
- ¹⁶ Bottai i. m. 125.o.
- ¹⁷ Dogliani i. m. 295. o.
- ¹⁸ uo.
- ¹⁹ uo.
- ²⁰ Az Italo Balbo által is támogatott elképzelés lényege az őshonos lakosság fokozatos asszimilációja lett volna, amelynek során olasz nyelvűvé, de minimum két-nyelvűvé tették volna az őslakosságot.
- ²¹ Az afrikai és indiai gyarmatokon alkalmazott angol rendszer („közvetett uralom”) lényege a helyi közigazgatás és a tradicionális politikai vezetők hatalomban tartása volt, méghozzá úgy, hogy azokat a gyarmatosítók érdeklétté tették a helyi és az országos kereskedelmi és más gazdasági tevékenységekben. Az angol típusú elképzelés egyik támogatója az olasz alkirály, Rodolfo Graziani volt.
- ²² Dogliani i. m. 295. o.
- ²³ uo.
- ²⁴ Ez egészen 1936-ig biztosított volt a számukra, sőt felvételüket kérhették és tagjai is lehettek a fasiszta pártnak. In: Dogliani 296. o.
- ²⁵ Emil Ludwig interjúkötete *Mussolini vallomásai* címmel jelent meg magyarul 1932-ben.
- ²⁶ Bottai i. m. 129. o.
- ²⁷ A filozófus Bodrero 1924 és 1934 között parlamenti képviselő, 1934 és 1944 között pedig szenátor, illetve 1925 és 1928 között közoktatásügyi államtitkár volt.
- ²⁸ Bottai i. m. 129. o.
- ²⁹ uo.
- ³⁰ Galeazzo Ciano: *Diario 1937–1945* (a cura di Renzo De Felice) Edizione integrale BUR Storia, 2005 65. o.
- ³¹ Dogliani i. m. 311. o.
- ³² uo.
- ³³ Dogliani i. m. 314. o.
- ³⁴ Ezek az üldözöttek döntően Németországból, Ausztriából és Magyarországról érkeztek a fasiszta Olaszországba. Az olasz állampolgárságot megszerző solti születésű Weisz Árpádnak (1896–1944), az Auschwitzban mártírhalált halt labdarúgó szakembernek és családjának pontosan e miatt a rendelkezés miatt kellett elhagynia Olaszországot. 2013. március 11-én Solt város önkormányzata posztumusz díszpolgárságot adományozott Weisz Árpád számára.
- ³⁵ <http://www.museoshoah.it/mostra-la-persecuzione-degli-ebrei-in-italia.asp?id=0202000000> Utolsó letöltés: 2013. február 18.
- ³⁶ 1938-ban két házasságkötés közül egy „vegyes” házasság volt. Az ilyen házasságokból származó gyermekek döntő részét, mintegy háromnegyedét katolikusnak keresztelték. Patrizia Dogliani: *Il fascismo degli italiani. Una storia sociale* UTET Libreria, 2008 316. o.
- ³⁷ 1938 előtt alig néhány száz olaszországi zsidó vándorolt önszántából Palesztinába. Az Olaszországot elhagyók száma a faji politika meghirdetésének évében 500 főre ugrott, 1938 és 1940 között pedig közel hatezer olaszországi zsidó vándorolt Palesztinába vagy az amerikai kontinensre. In: Dogliani i. m. 316.o.
- ³⁸ Az 1924-es parlamenti választások, amelyeket még többé-kevésbé parlamenti keretek között, de már az előző

évben elfogadott választási reformok figyelembe vétele mellett rendeztek, a kormányoldal döntő győzelmét hozta. Giacomo Matteotti baloldali (Egyesült Szocialista Párt) képviselő már a választójogi rendszer megváltoztatása ellen is tiltakozott, a parlamenti választásokat követően azonban éles hangon ítélte el a választások alatti fasiszta agressziót. Az ellenzéki politikust elrabolták, és egy fasiszta különítmény 1924. július 10-én megölte. A gyilkosság a fasiszta milíciák felszámolását követelő liberálisok és szocialisták parlamenti kivonulásához („aventinusi kivonulás”) vezetett, de a lakosságot nem voltak képesek Mussolini ellen mozgósítani. Mussolini bevallotta a bukástól és a szocialista forradalomtól tartott, ám végül sikerült megszilárdítani hatalmát.

³⁹ Dogliani i. m. 313. o.

⁴⁰ Dogliani i. m. 315. o.

⁴¹ 1938 és 1943 között az olasz anyaországtól távol eső területeken zajlottak le antiszemita atrocitások. 1941 tavaszán Bengáziban, majd Tripoliban ölték meg zsidó lakosokat, egy évvel később, 1942 tavaszán Spalatóban (Split) dúlták föl a zsinagógát és bántalmazták az ott imádkozókat. In: Michele Sarfatti: *A zsidók deportálása Olaszországban: 1945–1945, a magyar zsidók sorsa*. http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/06_MicheleSarfatti_A_zsidok_deportalasa_Olaszorszagban.pdf Utolsó letöltés: 2013. február 20.

⁴² Ilyen volt például az 1942-ben az Arbe (Rab) szigetén föllállított tábor a szláv és a helyi zsidó lakosság számára.

⁴³ <http://www.museoshoah.it/link.asp?id=internamento-libero> Utolsó letöltés: 2013. február 21.

⁴⁴ <http://www.museoshoah.it/mostra-la-persecuzione-degli-ebrei-in-italia.asp?id=0302000000> Utolsó letöltés: 2013. február 21.

⁴⁵ Részlet Himmler és Mussolini 1942. októberi találkozásán készült feljegyzésből. <http://www.museoshoah.it/link.asp?id=governo-fascista> Utolsó letöltés: 2013. február 22.

⁴⁶ uo.

⁴⁷ Dogliani i. m. 317. o.

⁴⁸ A közvélekedéssel ellentétben a vállalkozásban Otto von Skorzenynek (1908–1975), a később Budapesten Horthy Miklós kormányzó fiát elrabló Waffen SS alezredesnek kevés része volt. Mussolini kiszabadítását Kurt Student (1890–1978) tábornok készítette elő, az akciót közvetlenül pedig Hans Mors (1910–2001) őrnagy irányította.

⁴⁹ De Felice: *Testi fascisti* 474. o.

⁵⁰ Mimmo Franzinelli: *RSI. La Repubblica del Duce 1945–1945* Oscar Storia Mondadori 2009. 9. o.

⁵¹ Beszédés név, a riscossa ugyanis olaszul ellentámadást jelent.

⁵² Franzinelli i. m. 9. o.

⁵³ uo.

⁵⁴ uo.

⁵⁵ A meggyőződéses antiszemita Preziosi nevéhez fűződik, hogy az „előző rendszerben” olaszra ültette a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* című antiszemita könyvet, amelyhez az előszót Julius Evola írta.

⁵⁶ Franzinelli i. m. 9. o.

⁵⁷ Franzinelli i. m. 20. o.

⁵⁸ Miniszteri munkájában Mezzasomát kabinetfőnökként az a Giorgio Almirante (1914–1988) segítette, aki a második világháborút követően alapítója és vezetője lett az újfasiszta indíttatású Olasz Szociális Mozgalomnak (Movimento Sociale Italiano).

⁵⁹ Mussolini politikájában a gyűlölet mint cselekedeteinek mozgatórugója már a szociális köztársaság megalapítása előtt jelentkezett. 1942 decemberében például így szóno-
kolt: „Nem lehet háborút viselni, ha nem gyűlöljük az ellenséget reggeltől estig, a nap és az éjjel minden órájában. Ha nem terjesztjük ezt a gyűlöletet, és ha nem változtatjuk át legbensőbb lényegünké.” In: ...*Győzelemig...* A Duce 1942. december 3-án tartott beszéde. Franklin társulat, Budapest é.n. 18. o.

⁶⁰ Franzinelli i. m. 10. o.

⁶¹ Franzinelli i. m. 65. o.

⁶² Franzinelli i. m. 216. o.

⁶³ Franzinelli i. m. 112. o.

⁶⁴ Sarfatti i. m. 4. o.

⁶⁵ A táborból az első politikai foglyokat 1944. február 11-én vagonírozták be és hurcolták el Németországba. In: Franzinelli i. m. 218. o.

⁶⁶ Franzinelli i. m. 217. o.

⁶⁷ http://www.archiviola stampa.it/component/option,com_lastampa/task,search/action,viewer/Itemid,3/page,0002/articleid,1348_02_1986_0034_0026_19505157/ Utolsó letöltés: 2013. március 23.

⁶⁸ uo.

⁶⁹ Ivano Fossani: *Mussolini si confessa alle stelle* Casa Editrice Latinità 1952.

⁷⁰ Mussolini a beszélgetés ezen pontján az ismert „can che abbaia non morde – amelyik kutya ugat az nem harap” közmondásra utal.

⁷¹ http://www.archiviola stampa.it/component/option,com_lastampa/task,search/action,viewer/Itemid,3/page,0002/articleid,1348_02_1986_0034_0026_19505157/ Utolsó letöltés: 2013. március 24.

⁷² uo.

⁷³ Momigliano nagyom hamar eltávolodott a faszizmustól. Mikor 1925-ben bevezetik az úgynevezett különleges törvényeket (leggi fascistissime), amelyeknek része volt többek között a sajtószabadság teljes megszüntetése, Momigliano szakított a faszizmussal, és lett annak kérelhetetlen ellenfele.

⁷⁴ uo.

